

Т.Б.Бикова *

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ: ВИТІСНЕННЯ З БАТЬКІВЩИНИ

Російська влада від часів Катерини II до Миколи II реалізувала жорстку, продуману і тривалу стратегію витіснення корінного народу Криму з історичної Батьківщини. Упродовж майже півтора століття відбулися три масові кампанії виштовхування мусульманського населення півострова на територію Османської імперії. Чисельність кримських татар скоротилася з 4 млн осіб напередодні російського завоювання Кримського ханства до 200 тис. у передреволюційні роки. Етнічний склад населення півострова докорінним чином змінився.

Ключові слова: Крим, кримські татари, кримськотатарська еміграція, імперська колонізація Криму.

У середині XVIII ст. Російська імперія впритул наблизилася до Чорноморського узбережжя. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Кримське ханство було проголошене незалежною від Османської імперії державою. Росія одержала можливість безпосередньо впливати на події, що відбувалися на його території.

Невдоволення європейських держав посиленням впливу Росії в Причорномор'ї та Криму не дозволяли Катерині II вільно діяти у цьому регіоні. Усвідомлюючи це, російський уряд спочатку не ставив завдання приєднання Кримського ханства. Йому був необхідний лише контроль над півостровом і Північним Причорномор'ям. Проголошення незалежності Криму давало змогу, не привертаючи уваги з боку Європи, розширити сферу свого впливу.

Постійна зміна ханів не давала можливості створити сильну державну владу. На території Криму проживали як кримські татари, так і кочові едісанські, едичкульські, буджацькі та джамбуїлуцькі татари. У літературі їх здебільшого подають під загальною назвою «ногайських татар». Вони становили близько 40% населення ханства й кочували як по території півострова, так і за його межами.

Є документ, що ілюструє ситуацію, яка складалася в той час у Кримському ханстві: «Пояснення стану і схильності кримських, буджацьких і ногайських татар, із показанням укоріненості між ордами незгоди й недовіри, і тому найближчого способу, яким вони до наміру відділення від Порту спокушені бути можуть». Його автором був радник Колегії іноземних справ П.Веселицький, і призначався документ для командуючого 2-ю російською армією П.Паніна (1769 р.). П.Веселицький докладно описував заняття й місця кочування кожної татарської «орди», а також відносини, що сформувалися між татарами. Він писав: «Кримські татари, як відомо, народ осілий, котрий за положенням свого півострова й родючістю землі більшою частиною займається зведенням

---

* Бикова Тетяна Борисівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.
E-mail: aragorn_9@ukr.net

будинків, торгівлею, скотарством і хліборобством. [...] Інші орди ведуть кочовий спосіб життя, займаючись скотарством і грабуванням сусідів». Описуючи розбіжності між татарськими ордами, П.Веселицький відзначав, що найсильніші орди – Єдисанську та Буджацьку – буде легше схилити до відділення від Османської імперії та приєднання до Росії¹.

Ще відвертішу позицію займав російський дипломат Бакунін, думки якого щодо подальшої долі Кримського ханства було висловлено у записці, поданій на ім'я Катерини II. Посваривши татар між собою, писав він, буде легко оволодіти Кримом, а потім заселити його українцями, а на добре обжиті місця останніх переселити росіян із центральних губерній Росії. Щодо кримських татар цей дипломат пропонував відверто цинічну форму їх подальшої долі: «Татар геть із Криму»².

Під час тривалої російсько-турецької війни, а саме 16 жовтня 1769 р. Катерина II відправила П.Паніну рескрипт такого змісту: «Ми вважаємо: чи не можна буде за цих обставин Крим і всі татарські народи похитнути в їхній вірності Порті Оттоманській вселенням їм думки до заведення у себе незалежності від будь-якого уряду й обіцянкою їм у тому з нашого боку дійсної допомоги»³. Імператриця давала П.Паніну повну можливість діяти самостійно, виходячи з обставин, що склалися. Біографи П.Паніна писали:

«Майстерно ведучи переговори з татарами, вчасно лякаючи їх, вчасно улещуючи їх же, усуваючи до того ж дуже вміло непорозуміння між ними й запорожцями, майстерно схиляючи татар до прийняття заступництва Росії [...] і домагаючись, таким чином, ослаблення їх іноді дуже небезпечної сили, Панін у підсумку зумів викликати в них довіру. Домігшись завдяки цьому умиротворення більшості орд, він водночас полегшив подальші зносини й навіть підкорення Криму»⁴.

Першими піддалися Єдисанська та Буджацька орди, які вступили у союз із Росією і відмовилися від османського верховенства. Після них були едичкульські та джамбуйлуцькі татари. Подальша доля Криму стала передбачуваною...

14 грудня 1782 р. Катерина II надіслала Г.Потьомкіну рескрипт, в якому містилися інструкції щодо його подальших дій. Привід, під яким уряд передбачав провести приєднання Криму, у трактуванні імператриці виглядав так:

«Перетворення Криму у вільну та незалежну область не принесло спокою Росії й обернулося лише новими для неї турботами зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність непритаманна татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними та за мирних умов виснажувати війська важкими рухами, роблячи великі витрати як під

¹ Див.: Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.535. – Оп.1. – Спр.835. – Арк.1, 7.

² Див.: Буткевич В. Право на Крим // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада.

³ ДААРК. – Ф.535. – Оп.1. – Спр.829. – Арк.10.

⁴ Гейсман П.А., Дубровский А.Н. Граф Пётр Иванович Панин (1721–1789). – Санкт-Петербург, 1897. – С.57.

час війни. [...] Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийняли рішення дати інший оборот кримським справам [...] і зробити в майбутньому Кримський півострів не гніздом розбійників і за-колотників, а територією Російської держави. Тому ми з повним розумінням повідомляємо всім нашу волю на привласнення Кримського півострова та на приєднання його до Росії»⁵.

Зупинімося ще на одному питанні. Політика, яку проводила Російська імперія у цьому регіоні, була спрямована на здобуття контролю над протоками Босфор і Дарданелли як виходу у Середземне море. Частково цієї мети вдалося досягти шляхом приєднання до Росії північного й північно-східного узбережжя Чорного моря в межах Кримського ханства та Грузинського царства. Але кінцева мета була більшою: витіснення Туреччини з Європи та завоювання сусідніх із Росією земель. Захоплення Криму стало лише початком цієї цілеспрямованої політики.

Катерина II прагнула створити «Східну імперію» – так зване «Грецьке царство». У вересні 1780 р. О.Безбородько представив імператриці свій «Меморандум про справи політичні», в якому містився проект поділу території європейської Туреччини між Росією й Австрією. Цей документ мав важливе дипломатичне значення. У його автора виявився настільки далекоглядний дипломатичний розум, що записку переслали до Відня у формі пропозиції російської сторони укласти угоду⁶.

Отже у записці пропонувалося утворити з Молдавії, Валахії та Бессарабії незалежну державу під стародавньою назвою «Дакія» з християнським сувереном за умови, щоб вона не могла бути приєднаною до Росії або Австрії. Передбачалася й можливість того, що майбутня війна з Османською імперією призведе до повного винищення її та відродження стародавньої «Грецької імперії» на користь великого князя – онука Катерини II Костянтина⁷. Надсилаючи до Відня пропозиції, Катерина II писала Йосифу II:

«Я твердо переконана: за наших успіхів у цій війні, які дадуть нам можливість визволити Європу від ворога імені християнського, вигнання його з Константинополя, ваша величність не відмовиться допомогти відновленню монархії грецької, під основною умовою з мого боку зберегти цю відновлену монархію в повній незалежності від моєї, і піднести на її престол молодшого мого онука. Обидві ці корони ніколи не повинні бути об'єднані на одній голові»⁸.

Ця ідея отримала назву «Грецького проекту». Про нього О.Безбородько у своїй автобіографії писав: «З першого моменту я зрозумів, що наміри государині про грецьку монархію серйозні та пройнявся повною мірою, що цьому

⁵ Цит. за: Солов'єв С. История падения Польши. – Москва, 1863. – С.167.

⁶ Там же. – С.163–166.

⁷ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1879. – С.385. – Прил.V

⁸ Цит. за: Солов'єв С. История падения Польши. – С.165.

проекту притаманний великий дух, а при тому, що він, звісно, і реалізований може бути, якщо [...] користуватися щасливими обставинами»⁹.

Небажання монархів Європи посилювати вплив Російської імперії призвело до того, що імператриця не мала можливості втілити свій проект у життя. Однак її наступники на престолі не змінювали цього напряму зовнішньої політики.

9 квітня 1783 р. Росія, порушивши умови Кючук-Кайнарджийського договору, заявила про включення Криму до складу Російської імперії. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через сформовану з цією метою Мусульманську нараду. 2 лютого 1784 р. було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої ввійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопа аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став І.Потьомкін.

Після смерті Катерини II Павло I переглянув чимало її заходів. Ці зміни, зрозуміло, торкнулися й Криму. 12 грудня 1796 р. він скасував Таврійську, Вознесенську та Катеринославську губернії й утворив із них Новоросійську, яка проіснувала до його смерті. У жовтні 1802 р. Таврійську губернію було відновлено у складі семи повітів: трьох материкових (Тмутараканський, Дніпровський, Мелітопольський) і чотирьох кримських (Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський із Керч-Єнікальським градоначальством). Надалі в адміністративному поділі відбулися деякі територіальні зміни: у 1820 р. з губернії виділився Тмутараканський повіт, у 1838 р. було засновано Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а в 1842 р. – Бердянський.

Таврійська губернія була дуже своєрідною адміністративно-територіальною одиницею. Вона складалася з двох різних за всіма параметрами частин: материкової Північної Таврії (Дніпровський, Мелітопольський, Бердянський повіти) та півострівної (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський, Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту – Севастополь. Такий адміністративний поділ залишався без змін до 1917 р.

Населення півострова було багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшу етнічну групу становили татари. Міста, розташовані на узбережжі, були заселені переважно греками, євреями та вірменами; гірські райони – караїмами, степи поблизу Перекопа – ногайцями. Степова частина Криму постійного населення у XVIII ст. майже не мала¹⁰.

В умовах розрухи, голоду, епідемії чуми, військової диктатури, установлені імперською владою на півострові, стихійно виникла татарська еміграція. Насильницька депортація християн і масова втеча татар до Османської імперії призвели до скорочення населення на 75%. У січні 1787 р. за наказом І.Потьомкіна з Криму вигнали всю татарську адміністрацію, яка там ще залишалася. Останньому ханові Шагіну Гірею, котрий повірив обіцянкам

⁹ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – С.444. – Прил.ХІ.

¹⁰ Данильченко О.О. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – С.6.

російських дипломатів «про незалежність», запропонували «для проживання» на вибір російські міста Калугу, Воронеж або Орел. Проте коли він оселився у Воронежі, Катерина II передумала й наказала йому покинути територію Російської імперії та їхати до Туреччини¹¹.

Саме після цього кримські татари почали масово залишати півострів. До цього їх активно заохочувала нова влада. Так, І.Потьомкін наказав баронові Ігельстрому: «Із Бельбека, Качі, Суваші, Судака, Ускута, Старого Криму та з гір усіх випускати. [...] Мурз випускати всіх, хто бажає»¹².

Поступово Крим порожнів. Відсутність місцевого населення поставила у скрутне становище російську армію, яка потребувала продовольства й фуражу. Імператриця, намагаючись заспокоїти європейських сусідів і переконати їх у тому, що півострів «приєднано до її володінь» лише з метою «цивілізувати місцеве дике населення», запросила вищих урядовців цих держав на власні очі переконатися в такій політиці. Було зроблено серйозний територіальний відкуп Пруссії та Австрії в польському питанні. І.Потьомкіну віддали наказ терміново почати «освоєння» півдня України й Криму. Через намір Катерини II завітати на півострів слід було заселити територію новими мешканцями, на що з казначейства виділялися гроші.

Із метою економії І.Потьомкін удався до імітації, звівши вздовж доріг, де мали проїхати високі особи, більш-менш пристойні споруди, а далі – картонні муляжі сіл («потьомкінські села»). Ось як писав про це граф Ланжерон, котрий пізніше був правителем південних областей:

«Треба зазначити, що їх (села – Т.Б.) було створено тиранією та страхом й розоренням декількох провінцій. Із населених губерній Малоросії і тих міст, через котрі їхала імператриця, усе населення було пригнане у цю пустелю; тисячі сіл були на цей час виселені й усі їх мешканці з усіма стадами переведені на різні населені станції. Їх примушували поспіхом ставити штучні села на найближчих берегах Дніпра та фасади дерев на відстані. Коли імператриця проїжджала, усіх цих нещасних гнали назад, через що багато хто з них унаслідок цього переселення помер. [...] Ставши через 30 років губернатором цих провінцій, я міг на власні очі переконатися у правдивості цих подробиць, котрі спочатку вважалися мені цілком неймовірними»¹³.

Як бачимо, українських селян тут не залишили, а погнали назад. Заселення півдня України та Криму українцями не входило до планів російського уряду. Усе робилося для того, щоб заповнити півострів переважно росіянами. Але через небажання останніх виїжджати на «освоєння» непридатних земель цей план провалився. І тоді Петербург дав згоду на переселення до Криму «малоросів» Правобережжя, тобто підвладних Речі Посполитій територій, а не тих, що межували з колишнім ханством і мали з півостровом міцні культурні й

¹¹ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С.272.

¹² Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Забвению не подлежит... (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). – Казань, 1992. – С.70.

¹³ Див.: Ковалевский М.Н. Путешествие Екатерины Второй в Крым. – Москва, 1916. – С.33.

економічні зв'язки. Одночасно Г.Потьомкін активно закликав іноземців, котрі не забарилися прийняти пропозицію російського уряду. За період з 1784 по 1787 рр. з Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї та різних міст Німеччини до Криму перебралося близько 160 колоністів¹⁴. Їм надавалися суттєві пільги: право 10 років не платити податі, звільнення від військової повинності та постоїв, виділення грошей на проїзд до нового місця проживання, земельні наділи по 30 дес. на душу (згідно з указом 1802 р.), а потім – по 60 дес. на сім'ю (за указом 1804 р.)¹⁵.

Щоб звільнити для колоністів землю, із неї зганяли місцевих мешканців. Упродовж 1760–1770-х рр. населення на півострові скоротилося вдвічі – з 300 тис. до 151,7 тис. осіб¹⁶. За офіційними даними, до 1796 р. (тобто тільки за 13 років перебування Криму у складі Російської імперії) у місцевих жителів було відібрано й передано російським дворянам 288 тис. дес. землі¹⁷. Одночасно на селян поширювалося кріпацтво.

Із кінця XVIII ст. розгорнулася колонізація степової частини півострова. Російський уряд почав переселяти на цю територію державних селян та осіб інших станів із центральних губерній країни. Також на Крим прибували німці, чехи, поляки, греки, вірмени, болгары та ін. Водночас стимулювалася масова еміграція кримських татар до Османської імперії.

За розпорядженням Катерини II, ще на початку 1779 р. було вирішено виселити за межі півострова основну частину християнської людності. Під це визначення підпадали кримські греки й вірмени. Це було зроблено в лічені дні із залученням військ під командуванням генерал-поручика О.Суворова, котрий виселив із Криму близько 30 тис. аланів, греків, вірмен та ін. Їх розмістили в Маріупольському повіті Катеринославського намісництва.

Переселення призводило не тільки до розорення «християнського населення», але й до особистих трагедій. Доволі поширені мусульмансько-християнські родинні зв'язки відтепер рішуче розривали. Багато мусульман, які були родичами християн, котрих виселяли за межі Криму, прохали нову владу переселити і їх разом з іншими членами власної родини, не зупиняючись навіть перед згодою прийняти християнство. Як зазначав А.Маркевич: «Багато таких приходять до начальників військ, оголошуючи це власне бажання, але на те їм відповідають мовчанням»¹⁸.

За першою депортацією пішли інші. Мета такої політики російського уряду була зрозумілою – наділення землею відставних солдатів. Практикувалося також примусове переселення на Крим жінок, які призначалися їм у дружини. У 1787 р. було видано циркуляр, згідно з яким генерал-губернаторам дозволялося давати дозвіл усім економічним і державним селянам, котрі того бажали, переселятися на південь України¹⁹.

¹⁴ Крымская АССР // Большая советская энциклопедия. – Т.35. – Москва, 1937. – С.308.

¹⁵ Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. (численность, структура, география) // История СССР. – 1984. – №4. – С.43.

¹⁶ Там же. – С.46.

¹⁷ Крымская АССР. – С.307.

¹⁸ Цит. за: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.284–285.

¹⁹ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993. – С.247.

Найбільш послідовні з нових колонізаторів особистим прикладом намагалися втілити у життя тезу про необхідність депортації корінного населення – кримських татар. Так, губернатор Тавриди А.Бороздін переселив у власне село Салби тисячу кріпосних селян-росіян, а татарам відмовив в оренді землі, через що вони змушені були покидати свої домівки²⁰.

Відразу після захоплення Криму велику кількість найкращих земель, що належали ханській родині, було конфісковано. До казни відійшли угіддя й тих мешканців півострова, які спішно залишили їх під час приходу російських військ. Усі ці землі проголошувалися «порожніми» та «безгосподарськими». При цьому інтереси тих селян, котрі тут мешкали, до уваги не бралися, адже в більшості населення не було на ці наділи жодних документів. Наведемо відомий приклад. Улітку 1799 р. 12 великих сіл Байдарської долини оточили російські війська. Жителям було наказано негайно покинути свої будинки, адже ця територія відтепер належала новому власникові – графові Мордвінову. У 1802 р. у Феодосійському повіті судовий розгляд між поміщиком Граматиковим і татарською громадою закінчився рішенням про вигнання 124 татарських родин із власних сіл²¹.

Як правило, земля передавалася новим власникам за суто символічну платню: 1 руб. за 6 дес.²² Сучасник тих подій П.Сумароков пізніше відверто зазначав: «Князь Потьомкін учинив чималу погрішність у наданні землі. Замість малих ділянок корисним поселянам, вона призначалася тисячами десятин боярам, які залишали її без нагляду, або невідомим прибульцям, котрі не мали жодного розуміння в тому, як саме треба її обробляти»²³.

Нові господарі Криму, котрі слабко знали особливості південного сільсько-го господарства, за декілька десятків років довели економіку краю до руїни, чим викликали серед кримських татар еміграцію такого вражаючого розмаху, що тривогу забили навіть деякі представники російської влади. Так, у 1800 р. військовий генерал-губернатор Новоросії І.Міхельсон писав про збільшення випадків виїзду татар і про небезпеку заворушень серед них, вважаючи, що «причиною цьому може бути їх обезземелювання і жорстокість експлуатації селянства». Раніше татари «спокоєвіку були вільними, нікому ніколи не належали», а «данина існувала у вигляді добровільної угоди на землю й не підпорядковувалася або не означала підданства та не робила татар працівниками поміщиків». Однак уряд залишив звернення І.Міхельсона без уваги. Напевно, більш привабливою для Петербурга була думка М.Мордвінова, який говорив: «Коли Крим належить Росії, то, як на мене, не потрібно із землі російської робити землю татарську»²⁴. Слід зазначити, що більш відверто висловився

²⁰ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.286.

²¹ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер (Трагедия Къыма: Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымско-татарского народа / Сост.: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Ахмет-кызы Озенбашлы. – Симферополь, 1997. – С.7–8.

²² Мочанов А.Е. Борьба царской России и Турции за обладание Крымским ханством. – Симферополь, 1929. – С.61.

²³ Цит. за: Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение (историко-юридический очерк). – Одесса, 1888. – С.40–41.

²⁴ Цит. за: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.279.

російський посол в Османській імперії О.Обресков: «Росія завоювала татар, і маючи, згідно з військовими правами, владу над ними, може взагалі робити з ними все за своєю волею: винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невольників тощо»²⁵.

Одним із наслідків захоплення Криму стали повстання татар. Проте вони мали місцевий характер, а відповідь уряду була миттевою. Б.Вольфсон писав: «Тих, кого запідозрювали в агітації чи симпатії до Туреччини, нещадно карали. Упокорення краю відбулося лише після повного винищення значної частини татар»²⁶. Внутрішнім життям півострова тепер керували російські чиновники, які не бажали знайомитися з усією багатобарвністю місцевого життя. Навпаки, вони докладали зусиль, щоб викоренити все місцеве. За словами радянського історика С.Бахрушина, переможці «спустишили країну, вирубали дерева, зламали помешкання, зруйнували святилища та громадські будівлі туземців, знищили водогони, пограбували мешканців, поглумилися над татарським богослужінням, викинули з могил у гній тіла їхніх предків та перетворили їхні гробниці на корита для свиней, знищили пам'ятки старовини»²⁷.

Слідом за кримськими татарами в еміграцію потягнулися греки та вірмени. Лише в 1804 р. переселення призупинив герцог де Рішельє, не бажаючи втрачати умілих землекористувачів, котрі добре знали, як саме потрібно працювати у специфічних умовах півострова. Уважається, що під час першої хвилі еміграції з Росії до Османської імперії виїхали від 80 тис. до 300 тис. осіб²⁸. Навіть після того, як владі вдалося припинити масовий виїзд татар, щорічна поточна еміграція за межі Криму тривала. Упродовж цілого XIX ст. потік переселенців не переривався.

Від 1829 р. на Криму розпочалися й релігійні утиски. Уряд вирішив не видавати паспорти тим татарам, котрі прагнули здійснити гадж у Мекку й узагалі не допускати їх контакту з духовними інституціями мусульманського Сходу. За всіма, хто здійснив прощу до святинь, установлювався нагляд, багатьох навіть висилали до Калуґи та Ярославля²⁹. Водночас було прийнято рішення законодавчо закріпити вже неофіційно поширені на територію півострова російські норми, згідно з якими мечеть можна було відкривати лише тоді, коли налічувалося не менше 200 прихожан чоловічої статі³⁰.

У 1833 р. російська влада «зайнялася» історико-культурною спадщиною кримських татар, коли не лише у духівництва, а взагалі в усіх татарських сім'ях було відібрано книги, колекції рукописів, у тому числі стародавніх, літописи, хроніки, історичні та філософські трактати. Ця акція пояснювалася

²⁵ Див.: Ульяницький В.А. Документы о конференциях на конгрессе в Бухаресте 1772 г. // Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII в. – Москва, 1883. – С.158.

²⁶ Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1783 г. // Исторический журнал. – 1941. – №3. – С.63.

²⁷ Цит. за: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.289.

²⁸ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.249.

²⁹ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. – Ч.І: К истории религиозных притеснений крымских татар. – Баку, 1919. – С.24–28.

³⁰ Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост. Д.Ю.Арапов. – Москва, 2001. – С.170–171.

необхідністю боротьби з творами, котрі «не згодні ані з законом, ані з правилами розсудливості». Насправді ніхто навіть не намагався зайнятися перевіркою великої маси книг і рукописів – усіх їх за розпорядженням міністра внутрішніх справ спалили³¹.

1836 р. було видано закон, згідно з яким духовну посаду міг обійняти лише той мулла, який не викликав у влади питань щодо «благонадійності, вірності й доброго поведження». Від того часу поліцейські та жандарми перевіряли всіх мулл, імамів і муедзинів. Тих, хто виявляв національне самопочуття, сприяв розвитку національної культури – відсторонювали від посади. Проте навіть добрий відгук із боку жандармерії жодним чином не міг допомогти тим, хто відвідав Османську імперію – цим особам назавжди заборонялася будь-яка духовна діяльність. Більше того, муллою не міг стати татарин, який здобув освіту за кордоном. Муфтія, як і раніше, обирали самі татари, проте лише з числа трьох кандидатів, що їх губернатор уважав «благонадійними».

Друга, ще більша, хвиля еміграції мусульманського населення розпочалася після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. У 1854–1855 рр. півострів став головним театром воєнних дій. У цей час припинилася торгівля сільгосппродукцією за старими каналами, що підірвало економіку Криму. Перевезення в інтересах армії призвели до масової загибелі тяглової худоби, натомість компенсацію уряд майже не виплачував. За пару волів платили ціну одного, але скільки б волів не було взято в господаря, компенсація не могла перевищувати ціни двох голів. В основі державної політики лежала неприхована національна дискримінація. Коли господарство входило у зону воєнних дій, то з подушної податі (приблизно дорівнювала 10 руб.) робилася деяка знижка. Для росіян вона становила 7 руб., а для татар – до 2 руб. Тобто втрати татарського господарства не компенсувалися.

Восени 1854 р. військовий міністр видав наказ, в якому зазначалося: «Імператор [...] звелів переселити від моря всіх мешканців магометанського віросповідання, що мешкають при березі, до внутрішніх губерній»³². Виконати цей наказ влада не змогла внаслідок втрати відповідних територій, але намір говорив сам за себе. Олександр II уважав переселення кримських татар «благополучним явищем», яке звільняло півострів від «шкідливого населення». Тому чиновники отримали наказ не перешкоджати еміграції кримсько-татарського населення. У 1856 р. із Петербурга надійшов циркуляр із розпорядженням не перешкоджати ані явному, ані таємному переселенню татар до Туреччини³³. Пізніше генерал Е.Тотлебен засвідчив: «Його величність дозволив собі сказати, що не тільки непотрібно стримувати татар у переселенні, а розглядати цей випадок як надзвичайно сприятливий для звільнення від них краю»³⁴. Генерал-губернатор І.Жуковський в одному зі своїх звітів за жовтень 1860 р. писав:

³¹ *Возгрин В.Е.* Империя и Крым – долгий путь к геноциду. – Бахчисарай, 1994. – С.18.

³² Крымская АССР. – С.308.

³³ *Левитский Г.* Переселение татар из Крыма в Турцию // Забвению не подлежит... – С.147.

³⁴ *Тотлебен Э.И.* О выселении татар из Крыма в 1860 г. // Русская старина. – Т.78. – 1893. – Июнь. – С.537.

«У засіданні Комітету із заселення Криму, яке відбулося в моєму будинку 20 серпня під моїм головуванням, дійсний статський радник Гернгрос, пояснюючи мету свого відрядження, між іншим, сказав: “Государеві імператорові незручно утримувати татар, і його величність уважає дивитися на виселення їх як на факт сприятливий, тому, що вони нездатні до землеробства, розвиток і вдосконалювання якого у Криму дуже бажані”»³⁵.

Останньою краплею стали чутки, що прокотилися півостровом у 1860 р., буцімто російський уряд вирішив усіх кримських татар, як «шкідливе й некорисне» населення, масово переселити до Оренбурзької губернії. Місцева адміністрація не намагалася їх спростовувати, натомість у розмовах прозоро натякала, що «все може бути». Це збільшило масштаби другої хвилі масової еміграції кримських татар. Очевидець так описував ті трагічні події:

«У 1860 р. степові татари піднялися й почали за безцінь розпродавати весь свій реманент і посіви. До татарських селищ, немов сарана, налітали охочі до легкої поживи й купували татарське майно задарма. До портів Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського та Керченського потягнулися татарські мажари, навантажені різним непотребом, котрий потім, по приїзді, доводилося кидати на пристані, адже капітани не дозволяли захирашувати палуби суден. Сумну картину являли собою кримські степи. У спустошених селищах вили собаки, двері у хатах грюкали на вітру, шибки були вибиті, стелі розкриті. Ночами, коли повний місяць освітлював цю пустку, ставало якось моторошно. Удень доводилося бачити сцени, котрі, у прямому розумінні, роздирали душу. Ось стоїть декілька навантажених мажар, а татарські родини всі, від старих до малих, пішли на кладовище, щоб сказати останнє “вибач” своїм похованим предкам: ці добровільні вигнанці стають навколішки, б’ють себе кулаками у груди й цілують землю. Немає ані завивань, ані зойків: тихо струмлять сльози по їхніх засмаглих обличчях. Кожен із них бере по грудці землі з могили дорогого для них покійника та йде, схиливши голову, до власних волів, давно вже проданих якомусь більш підприємливому торгівцеві»³⁶.

У 1860–1862 рр., згідно з даними Статистичного комітету, емігрувало 192 360 татар обох статей³⁷. Потім із Перекопа пішли ногайці, які там кочували. Сучасник так описував від’їзд останніх до Севастополя, де вони планували сісти на судна, котрі повинні були доставити їх до Туреччини: «Уходять наші татари. Ідуть та йдуть. Цілують землю, але все одно йдуть»³⁸.

Насправді емігрували значно більше людей, аніж показували статистичні дані, адже багато татар ішли, не вимагаючи від уряду надання їм паспортів,

³⁵ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер... – С.54–55.

³⁶ Див.: *Никольский П.А.* Крым от Крымского ханства до наших дней. – Симферополь, 1929. – С.25.

³⁷ *Озенбашлы А.* Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. – С.71.

³⁸ *Щербань Н.* Переселение крымских татар // Забвению не подлежит... – С.41.

тобто без реєстрації. Тож населення Криму зменшилося майже наполовину, змінилася його національна структура. Як свідчив пізніше директор департаменту поліції Косошовський, «понад 2/3 татарського населення вже не існувало у Криму»³⁹.

На початку 1863 р. на півострові налічувалося 103 тис. кримських татар (із них 56 563 особи чоловічої статі). Залишилося 687 покинутих татарських селищ, причому в 315 з них не було жодного мешканця⁴⁰. Зокрема в Перекопському повіті з 320 селищ спорожніли 287. Очевидець писав:

«Спочатку самотні мандрівники, потім сім'ї, нарешті села та громади потягнулися до Туреччини, розпродаючи своє майно, кидаючи у степу й топлячи в морі те, що не знаходило свого покупця. Еміграція зростала не щодня, а щогодини. Дедалі більше втрачав Крим мешканців. До серпня (1860 р. – Т.Б.) спорожніла більша частина Сімферопольського та Феодосійського повітів: залишилися тільки підсудні й узагалі ті, хто був причетним до справ»⁴¹.

Це свідчення підтверджували дані департаменту державного майна МВС щодо південних губерній. На квітень 1862 р. налічувалося «1 011 000 дес. вільної землі, придатної до заселення, з яких у Таврійській губернії – 627 тис. дес.»⁴². Завдяки великій кількості вільної землі її ціна різко впала, і становила замість 20 руб. лише 3 руб. за 1 дес.⁴³ Еміграція призвела до занепаду краю. Сучасник свідчив, що «степ після переселення нагадував пустелю, така ж доля загрожувала й гірській частині Криму. Села знелюдніли, поля залишилися не обробленими»⁴⁴.

Російський уряд мав ужити рішучих заходів, щоб компенсувати брак трудового населення. Залишені татарами землі призначалися під заселення вихідцями з внутрішньої Росії. Переселення на півострів широко заохочувалося. Влада вдалася також до запрошення іноземців: німців, болгар, греків. Перша велика партія колоністів налічувала 1,5 тис. родин і складалася з селян, яких осадити на землях татар. Потім в Євпаторійський та Перекопський повіти прибули естляндці, котрих також розміщували й у Сімферополі. До Перекопського повіту спрямовували чехів, німців.

Від 1719 по 1858 рр. облік населення проводився за допомогою ревізій, яких у зазначений період відбулося десять. Вони засвідчують, скільки нових поселенців прибуло в Таврійську губернію⁴⁵.

³⁹ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер... – С.54.

⁴⁰ Див.: *Никольский П.А.* Крым от Крымского ханства до наших дней. – С.26.

⁴¹ *Щербань Н.* Переселение крымских татар... – С.38.

⁴² *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.46.

⁴³ *Усов С.А.* Историко-экономический очерк Крыма. – Симферополь, 1925. – С.52.

⁴⁴ Цит. за: Там же.

⁴⁵ *Брук С.И., Кабузан В.М.* Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. ... – С.48–49.

Табл.1

Період між ревізіями	Кількість новопоселенців (тис. осіб)
1760–1770-ті рр. (між III та IV ревізіями)	31,0
1782–1795 рр. (між IV й V ревізіями)	40,1
1796–1815 рр. (між V і VII ревізіями)	90,0
1816–1835 рр. (між VII та VIII ревізіями)	18,5
1836–1850 рр. (між VIII й IX ревізіями)	12,5
1851–1858 рр. (між IX і X ревізіями)	6,5
Усього між III та X ревізіями	198,6

Таким чином, до Таврійської губернії приїхали близько 200 тис. переселенців. Переселення тривало й далі. За 1861–1886 рр. кількість населення збільшилася через приїзд переселенців на 156 012 осіб⁴⁶. Зрозуміло, що кількість переселенців, які переїхали жити саме на півострів, була меншою, аніж до губернії у цілому, але не на багато.

Як саме віддзеркалилася еміграція на заселеності сіл упродовж перших 10 років після Кримської війни можна побачити в табл.2⁴⁷.

Табл.2

Повіт	Кількість сіл, охоплених еміграцією	Кількість повністю покинутих сіл	Кількість сіл, частково покинутих мешканцями	Кількість сіл, зайнятих переселенцями	Кількість сіл, які залишилися незаселеними
Сімферопольський	146	18	128	18	–
Феодосійський	67	14	53	14	–
Євпаторійський	196	39	157	39	–
Перекопський	320	278	–	31	247
Ялтинський	100	–	–	–	–
Усього за 1856–1866 рр.	829	349	338	102	247

Вимушена еміграція кримських татар і переселенська політика російського уряду змінили етнічний склад Таврійської губернії. Чисельність росіян, українців та білорусів (які виступали під загальною назвою «росіян») на початок 1860-х рр. становила 370,5 тис. осіб, татарського населення – 100 тис., німців – 45,7 тис., болгар – 21,4 тис., євреїв – 14,3 тис., греків – 13,3 тис., вірмен – 6,3 тис., «естів» – 800, чехів – 600 осіб. Загальна чисельність населення сягала 573 тис.⁴⁸

Міграційним процесам сприяли високі, порівняно з іншими губерніями, зарплати, які виплачувалися працівникам у Таврійській губернії, щоб

⁴⁶ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.117.

⁴⁷ Куртиев Р. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. – Симферополь, 1998. – С.70.

⁴⁸ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.254.

заохотити їх перебиратися до знелюдненого через еміграцію татар краю. Якщо порівняти середні річні та поденні ціни на робочу силу в 1870–1880-х рр. у Таврійській та в інших губерніях російської України, побачимо істотну різницю (див. табл.3)⁴⁹.

Табл.3

Губернія	Середня річна платня працівникові (руб.)		Ціни на робочу силу в 1880-х рр. (коп.)					
	у 1871–1880 рр.	у 1881–1891 рр.	Під час посіву			Під час жнив		
			Працівникові з упряжжю	Пішому працівнику	Працівниці	Працівникові з упряжжю	Пішому працівнику	Працівниці
Полтавська	67,7	60	108	32	23	135	61	40
Харківська	55	53	90	37	25	126	72	47
Чернігівська	45	50	91	36	24	103	53	37
Волинська	46	30	84	32	20	94	48	35
Київська	58	51	100	33	24	124	57	37
Подільська	60	44	105	33	23	142	61	45
Катерино-славська	73	84	107	38	24	170	100	57
Херсонська	75	80	115	37	27	177	100	65
Таврійська	81	104	145	53	39	200	220	68

Завдяки припливу значної кількості переселенців різних національностей населення півострова з часу ставало за своїм національним складом дедалі більш строкатим. Так, згідно з переписом 1897 р., на території Таврійської губернії мешкало 1 447 790 жителів, із них на Кримському півострові – 546 592. Тут було представлено 39 етнічних груп, з яких 13 визначалися як найбільші⁵⁰.

Табл.4

Етнос	Повіти та градоначальства							Усього по Криму	
	Єнаго-рійський	Перекопський	Сімферопольський	Феодосійський	Ялтинський	Керч-Єні-кальське градоначальство	Севастопольське градоначальство	Осіб	%
Українці	13 345	11 316	10 132	13 304	2024	7037	7545	64 703	11,8

⁴⁹ Складено за: *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.167–168, 176.

⁵⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. – Т.XLI: Таврическая губерния. – С.V, 3, 94.

Закінчення табл.4

Росіяни	11 107	11 743	42 833	34 974	19 879	24 370	36 057	180 963	33,1
Татари	26 992	12 266	62 876	44 431	43 256	2563	1910	194 294	35,5
Німці	7588	11 718	5812	4909	329	294	940	31 590	5,8
Євреї	1576	1320	9254	2932	969	4429	3688	24 168	4,4
Болгари	6	11	1449	5840	15	59	70	7450	1,4
Греки	1015	229	2422	4630	3954	2015	2849	17 114	3,1
Поляки	202	147	1713	728	463	877	2799	6929	1,3
Білоруси	165	199	611	586	209	93	195	2058	0,4
Вірмени	472	617	3011	2417	624	709	467	8317	1,5
Молдо- вани	33	29	71	63	6	35	35	272	0,05
Естонці	406	832	621	5	76	103	133	2176	0,4
Турки	10	9	187	230	1084	46	221	1787	0,3
Інші	294	957	725	809	372	1068	546	4771	0,9
Усього	63 211	51 393	141 717	115 858	73 260	43 698	57 455	546 592	100

Розвиток міст Криму, що ставали адміністративними центрами або торговельними портами для забезпечення потреб армії та флоту, призвів до того, що більшість населення становили росіяни. Щодо кримських татар, то у цей час їх переважна частина мешкала в гірській місцевості – до 89%⁵¹.

Із кінця ХІХ ст. почалася нова хвиля еміграційного руху кримських татар. Їй передував закон від 1884 р. Тоді міністр державного майна М.Островський за згодою з міністерством внутрішніх справ заборонив відведення казенних земель у наділи кримським татарам через «недостатність казенних земель і необхідність їх для поселення російських безземельних селян»⁵². Прийняття подібного закону призвело до зростання на півострові кількості безземельних кримських татар.

Наприкінці ХІХ ст. 77,8% селян Таврійської губернії були малоземельними (з наділами 10 і менше десятин). Значна кількість землі зосереджувалася в руках великих власників: тим, хто мав ділянки понад 100 дес. (11,5% господарств) належало майже 90% усієї землі⁵³. Окремі маєтки займали величезні площі. Так, у Таврійській губернії поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 тис. дес., графові Мордвинову – 60 тис., Попову – 80 тис., Васаллу – 60 тис., Дурново – 50 тис. дес.⁵⁴

⁵¹ Боечко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.88.

⁵² Цит. за: Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение (историко-юридический очерк). – С.108–109.

⁵³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 2008. – С.16.

⁵⁴ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – С.36.

Згідно із сільськогосподарським переписом селянських господарств 1916–1917 рр., на півострові налічувалося 69 625 господарств, з яких 40% були безземельними⁵⁵. Краща ситуація із землею склалася в німецьких колоністів, серед яких зовсім не було таких, що не мали наділів, а найгірше – у татар, серед яких 65% були безземельними⁵⁶. У 1884 р. безземельних татар на Криму налічувалося 45%. Тобто менш ніж за 30 років кількість безземельних кримсько-татарських селян на півострові збільшилася на 20 пунктів⁵⁷.

Слід зупинитися ще на одному моменті: яким був майновий склад селянства півострова. У цьому питанні єдиного критерію не існувало. Так, у Перекопському та Євпаторійському повітах до бідноти відносили тих, хто не сів або засівав менше 10 дес., до середняків – тих, хто засівав від 10 до 25 дес., до заможних – понад 25 дес. У Сімферопольському, Феодосійському, Ялтинському повітах до першої групи відносили тих, хто не сів або сів до 5 дес., до другої – з посівом 10 дес., до третьої – понад 10 дес.⁵⁸ У горах і передгірних районах півострова переважала кримськотатарська біднота, центральну частину населяли російські й українські селяни-середняки, а ближче до півночі зростав вплив німецьких колоній, які трималися на найманій праці та вже переходили до інтенсивного землеробства.

Така ситуація сприяла значному поширенню на півострові оренди землі, причому малоземельні селяни як самі брали ділянки під оренду, так і здавали їх, ідучи на заробітки. Наприкінці XIX ст. в Таврійській губернії в оренду здавалося 29% селянської землі⁵⁹, тобто кожного року понад 25 тис. дес., із них велика частина – на умовах скопщини (один із видів натуральної оренди). Скопщички селилися на землі власника й були зобов'язані віддавати йому десяту частину врожаю (звідси ще одна назва – «десятинщички»), а власник зобов'язувався забезпечити селян насінням. Із плином часу віддавати як плату за землю нерідко доводилося до половини врожаю. Це підсилювало й без того високий ступінь розшарування селян. Так, один із великих землевласників Таврійської губернії писав, що в 1890-х рр. скопщина «збільшилася з двох копиць, які раніше отримував власник землі від кожного десятка, до чотирьох і навіть п'яти»⁶⁰. Офіційна записка, датована 1884 р., так описувала становище кримських татар:

«Татари особливо звертають на себе увагу через власну бідність: не маючи ані власної, ані надільної землі, їх витісняють нові власники, які приходять, та громади нових переселенців, німців і росіян. Вони не знають, де їм доведеться мешкати, а тому селяться на землях першого, хто надає їм дозвіл на їх поселення, підлягають усім його непомірним вимогам, відробляючи за цей клаптик землі повинності натурою та грошима, і мешкають у будинках, що не відповідають жодним нормам гігієни»⁶¹.

⁵⁵ Волошинов Л. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – Симферополь, 1960. – С.15–16.

⁵⁶ Южные ведомости. – 1917. – 6 июля.

⁵⁷ Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение... – С.102.

⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Кримська обл. – К., 1974. – С.26.

⁵⁹ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – С.57.

⁶⁰ Див.: Бойко Я.В. Заселение Южной Украины: 1860–1890 гг. ... – С.137.

⁶¹ Блюменфельд Г.Ф. Крымско-татарское землевладение... – С.105.

Чималу площу займали казенні та удільні володіння, а також вакуфні⁶² землі. Утім із другої половини ХІХ ст. останні активно привласнювалися казначейством і роздавалися приватним особам. Для цього уряд використовував так звану Вакуфну комісію, створену 1885 р., котра мала право використовувати землю на власний розсуд. Якщо під час приєднання Криму до Російської імперії вакуфних земель було до 300 тис. дес., то в 1917 р. їх залишилося 83 тис.⁶³

Одночасно з наступом на вакуфи уряд чинив тиск на мусульманське духовництво. У 1876 р. міністр внутрішніх справ А.Тимашев остаточно заборонив видавати паспорти татарам, котрі збиралися їхати на щорічний гадж до Мекки. Наказувалося відхиляти всі прохання щодо паспортів, «під яким би приводом їх не вимагали»⁶⁴.

Водночас уряд розпочав наступну фазу репресій щодо кримських татар. У місцевій пресі посилювалася агресивна пропаганда проти них, яка підтримувалася місцевим населенням. Татар виганяли з німецьких «економій», із маєтків російських поміщиків. Також посилювалася експлуатація тих, хто зміг зберегти власні місця: тепер кримські татари платили вже не 1/15 частину врожаю, а 1/10. Часто переселенці нападали на татар, які мешкали на родючих землях, і виганяли їх звідти. Доходило до того, що вони плондрували татарські поховання, а могильні плити використовували в господарстві.

1 січня 1874 р. було видано наказ, згідно з яким татари повинні були йти до армії. І тут перед ними постало чимало різноманітних проблем, адже тепер вони повинні були б їсти заборонену шариатом конину, не мали б змоги виконувати пости й молитися згідно за законами ісламу. Окрім того, передбачалося розміщувати татар не разом, а розпорошувати їх по полках, де вони, ясна річ, піддавалися б утискам та знущанням.

Навесні 1874 р. губернська канцелярія розглядала численні прохання щодо отримання паспортів для виїзду. Багато кримських татар таємно покидали Батьківщину, навіть не намагаючись виправити паспорт, вирушаючи ногами за море на турецьких суднах з Євпаторії, Судака, Севастополя, Гурзуфа.

Посилився тиск держави й у релігійному питанні. Для управління мусульманським населенням півострова в 1871 р. було утворено Таврійське магометанське духовне зібрання. Воно мало виконувати державну перевірку богословської підготовки служителів віри, яких обирали місцеві мусульмани. Результати цієї перевірки відправляли до губернського управління, і лише після цього той, кого перевіряли, міг отримати дозвіл на служіння в мечеті. На півострові не будувалися нові мечеті, натомість зводилися нові православні церкви.

Російський уряд послідовно проводив політику зменшення кількості татарських шкіл. Найбільших утисків зазнали традиційні мектебе – приходські школи, в яких здобували загальну освіту кримськотатарські діти обох статей

⁶² Вакуф – пожертва, зроблена власником рухомого або нерухомого майна з релігійних спонукань на користь добродійної організації (див.: ДААРК. – Ф.Р-1000. – Оп.4. – Спр.19. – Арк.52 зв.).

⁶³ Там само. – Арк.54.

⁶⁴ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. – С.30.

від 6 до 15 років. Якщо на початку XIX ст. на півострові було 1556 мектебе⁶⁵, то в 1890 р. – тільки 275⁶⁶. Рівень традиційної освіти був доволі скромним. Сучасник зазначав:

«Мектебе облаштовані погано. Бездумним запам'ятовуванням у них лише вбивають здібності дітей. Мектебе та їх облаштування не витримують жодної критики із санітарного погляду. Тут часто можна побачити навіть шестирічних дітей, які займаються майже цілий день, сидячи на підлозі в тісній, брудній і вогкій кімнаті»⁶⁷.

У 1915 р. директор народних училищ С.Маргаритов видав наказ закривати кримськотатарські школи, якщо в них починали викладати загальноосвітні предмети⁶⁸.

Такий стан справ призводив до того, що чимало кримських татар не знали російської мови й не мали змоги навчатися в гімназіях через їх важку програму. Краєзнавець Є.Марков красномовно описував, чим саме завершувалися подібні намагання татарських дітей: «Помучаться років два або три й уходять назад, адже не мають змоги вивчити всю масу латинської, слов'янської, німецької, французької та всіх гуманітарних і реальних наук, котрими по вінця наповнені наші гімназії»⁶⁹.

Добру освіту надавали медресе, які були одночасно духовними академіями, учительськими семінаріями й загальноосвітніми навчальними закладами, тож доволі сильно впливали на кримськотатарське суспільство. Так, наприклад, у бахчисарайському медресе Зінджерлі впродовж 10 років навчання опановували татарську, арабську мови й письмо, математику, етику, каліграфію, логіку, поетику, мусульманське право, богослов'я, зміст і тлумачення сун та Корану, російську мову⁷⁰. Проте для повноцінного функціонування медресе були потрібні дотації (на кожен заклад – по 7–8 тис. руб. щорічно). Держава такі суми надавати не могла, а вакуфна скарбниця їх не мала. Усе це призвело до того, що з часу загарбання Криму Російською імперією й до кінця XIX ст. кількість духівництва, яке здобуло вищу освіту, скоротилося майже у 7 разів – з 5 тис. до декількох сотень осіб⁷¹.

Свого піку хвиля переселення сягла на початку XX ст., коли стало відомо про створення так званої Протимусульманської ліги. Поширювалися чутки про те, що мета цієї організації – насильницьке переведення всіх мусульман у християнство. Цього разу уряд теж не робив спроб зупинити масову еміграцію. Навпаки, російська влада намагалася добитися того, щоб з півострова поїхало якнайбільше кримських татар. 6 жовтня 1902 р. було дано дозвіл на безперешкодний виїзд. Право вільно покинути Крим одержали всі бажаючі татари,

⁶⁵ Там же. – С.43.

⁶⁶ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. – Т.І. – Симферополь, 1951. – С.162.

⁶⁷ Цит. за: *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей: Из истории гражданской войны в Крыму. – С.21.

⁶⁸ *Кричинский А.* Очерки русской политики на окраинах. – Ч.І. – С.52.

⁶⁹ *Марков Е.Л.* Очерки Крыма. – Санкт-Петербург, 1902. – С.305.

⁷⁰ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. – С.433.

⁷¹ *Кричинский А.* Очерки русской политики на окраинах. – Ч.І. – С.43.

у тому числі й ті, хто підпадав під військову повинність. Цей наказ звільняв новоселів від кругової поруки, розширював пільги та надавав різну допомогу новим переселенцям на півострів (виділялися кошти на дорогу, ліки, продовольство, було знижено тариф на залізничний проїзд, надавалися позики на обзаведення господарством тощо)⁷².

Спочатку деякі місцеві чиновники намагалися запобігти наростанню еміграції, але невдовзі були зупинені відповідними розпорядженнями уряду. Так, у 1902 р. очільник Таврійської губернії В.Трепов писав:

«Уважаючи неможливим і навіть марним утримувати силоміць татар у підданстві російському та в межах імперії, я водночас визнавав би дуже бажаним придбання залишених ними земель у руки росіян. Для кращого здійснення цього було б конче необхідним, щоб Кримський банк оповістив через державне посередництво місцеве татарське населення про бажання своє купувати землі та при цьому оголосив свою ціну. Я переконаний, що цим буде зроблено дійсний крок до подальшої колонізації Криму»⁷³.

Слова підкріплювалися діями. Того ж року В.Трепов видав наказ, згідно з яким татарам, котрі емігрували до Османської імперії, заборонялося будь-коли повертатися на територію Росії⁷⁴. 2 червня 1910 р. цю заборону скасують, утім скористатися можливістю повернення змогла дуже мала частка від тих, хто вже виїхав⁷⁵. Чисельність кримських татар, які виїхали з Криму до Туреччини на початку ХХ ст., можна оцінити приблизно у 17 тис. осіб⁷⁶.

Із початком Першої світової війни в Російській імперії розгорнулися репресії, спрямовані винятково проти татар будь-якої соціальної належності. Свідок подій зазначає: «Це була нічим не прихована сегрегація – людей переслідували лише за національною ознакою»⁷⁷. Перш за все російський уряд розпочав систематичну депортацію татарського народу – «як неблагонадійного» – углиб імперії. А в тому, що татари – народ «неблагонадійний» як в уряді, так і на місцях ніхто не сумнівався. Так, наприклад, уповноважений кримських дворян Чернов у своєму листі до генерального прокурора Беклемішева, писав: «Кримські татари завжди готові до зради російському престолу»⁷⁸. Така політика невдовзі призвела до того, що вже в 1917 р. вони становили лише 36,6% сільського і 11,3% міського населення півострова⁷⁹.

За Першої світової війни загальна чисельність населення Криму внаслідок мобілізації зменшилася. За даними перепису 1917 р., у п'яти повітах

⁷² Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX в. ... – С.54.

⁷³ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.355.

⁷⁴ Золотарёв Д.Ю. Из истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX в. // Проблемы политической истории Крыма. – Вып.1. – Симферополь, 1996. – С.9.

⁷⁵ ДААРК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.28533. – Арк.25.

⁷⁶ Золотарёв Д.Ю. Из истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX в. – С.10.

⁷⁷ Фирдевс И. Влияние революции 1905 г. на национально-освободительное движение крымских татар // Революция в Крыму. – 1925. – №2 (6). – С.27.

⁷⁸ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С.382.

⁷⁹ Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. – К., 1991. – С.33.

півострова проживало 807 903 особи (з них 54% – у 15 містах)⁸⁰. Більш детально національний склад ілюструє табл.5⁸¹.

Табл.5

Національність	Кількість (осіб)	%
Росіяни та українці	399 785	49,4
Татари й турки	216 968	25,8
Євреї і кримчаки	68 159	8,4
Німці	41 374	5,1
Греки	20 124	2,5
Вірмени	16 907	2,1
Болгари	13 220	1,6
Поляки	11 760	1,5
Караїми	8078	1,1
Інші	11 528	1,5

На 1917 р. населення Криму за національною ознакою в містах і селах півострова розподілялося наступним чином (під «росіянами» малися на увазі як власне росіяни, так і українці й білоруси)⁸²:

Табл.6

Національність	Мешкали в місті (%)	Мешкали на селі (%)
Росіяни й татари разом	71,7	72,5
Татари окремо	11,3	37,6
Євреї	14,5	–
Німці	1,4	9,6
Греки	4,7	2,4
Вірмени	2,7	0,9
Болгари	0,5	2,6

Якщо подивитися, як розподілялися різні національності по повітах Криму, то побачимо таку картину (тут так само під «росіянами» малися на увазі як власне росіяни, так і українці й білоруси)⁸³:

Табл.7

Повіт і градоначальство	Зі 100 мешканців обох статей			
	росіян	татар	німців	інших
Перекопський	45,3	23,5	22,8	8,4
Феодосійський	42,2	37,2	4,2	16,4

⁸⁰ Гарчев П.І., Кононенко Л.Т., Максименко М.М. Республіка Тавріда. – К., 1990. – С.6–7.

⁸¹ Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. – С.34.

⁸² Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920 гг.). – Симферополь, 1927. – С.8.

⁸³ Там же. – С.8–9.

Закінчення табл.7

Євпаторійський	39	40,5	12	8,5
Сімферопольський	37	41,8	4,1	16,4
Ялтинський із градоначалъством	30	58,7	0,5	10,6
Керч-Єнікальське градоначалъство	72,1	–	–	27,9
Севастопольське градоначалъство	76,2	–	–	23,8

Щільність населення на півострові була відносно невеликою. На початок Першої світової війни вона становила 28 осіб на 1 кв. версту. Найбільші показники були в Ялтинському повіті, заселеному переважно татарами (98 осіб), а найменші – у степових Перекопському та Євпаторійському (відповідно 10 і 14) повітах. У 1917 р. ці цифри змінилися: загальна щільність населення півострова зросла до 36 осіб⁸⁴.

Таким чином, на початок 1917 р. Крим являв собою дуже своєрідну частину Російської імперії. Упродовж усього часу перебування півострова (як частини Таврійської губернії) у складі Росії кількісний склад його населення постійно змінювався за рахунок еміграції місцевої, корінної людності та через приїзд переселенців з інших місцевостей. Російська влада цілеспрямовано й неухильно провадила на півострові політику вигнання кримських татар. Можна визначити три великих еміграційних хвилі. Перша розпочалася з часу приєднання Криму до Російської імперії (1783–1800 рр.), друга тривала після закінчення Кримської війни в 1859–1870 рр., третя відбувалася наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і свого апогею досягла на рубежі століть.

Цілеспрямована політика російського уряду призвела до того, що менш ніж за півтора століття (1783–1917 рр.) кількість кримських татар на півострові істотно скоротилася. Із наявних тут наприкінці ХVІІІ ст. напередодні революції залишалася лише чверть – решта емігрували⁸⁵.

За даними барона Тотта – консула Франції при дворі хана Кирима Гірея, загальна кількість населення Кримського ханства в 1767 р. (тобто за 7 років до приєднання до Російської імперії) становила 4 млн осіб⁸⁶. Згідно з підрахунками історика Р.Куртієва, у 1778 р. приблизно 95% усіх мешканців півострова складали кримські татари⁸⁷. Якщо згадати, що за переписом 1897 р. на Криму мешкали 546 592 особи, то масштаб еміграції вражає.

Втрата татарами своєї державності супроводжувалася рядом суспільних потрясінь: війнами, вторгненням іноземних військ, міжусобною боротьбою, репресіями, розрухою. Усе це негативно позначилося на становищі кримсько-татарського населення. Найскромніші підрахунки показують, що за сто років

⁸⁴ Крым: Путеводитель. – Симферополь, 1914. – С.284.

⁸⁵ Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер... – С.6–7.

⁸⁶ Див.: *Озенбашлы А.* Роль царского правительства в эмиграции крымских татар. – С.69–70.

⁸⁷ *Куртиев Р.* Крымские татары: этническая история и традиционная культура. – С.70.

(середина XIX – середина XX ст.) воно скоротилося в п'ятеро⁸⁸. Нині в Туреччині проживають близько 5 млн нащадків кримських татар⁸⁹. Саме там вони, емігруючи з півострова, знайшли свою другу Батьківщину...

⁸⁸ Возгрин В.Е. Империя и Крым – долгий путь к геноциду. – С.34.

⁸⁹ Чумак В. Україна і Крим: феномен на межі Європи і Сходу. – К., 1995. – С.25.

Russian authorities from the times of Catherine II till Nicholai II had implemented the tough, considered and long-term strategy of the expatriation of the Crimean native population from their historical Motherland. For almost century and a half at this area took the place three mass campaigns of the proscription of the Muslim inhabitants of the peninsula to the territory of the Ottoman Empire. The population size of the Crimean Tatars had decreased from the 4 billion before the Russian conquest of the Crimean Khanate to 200 thousand in the prerevolutionary times. The ethnic composition of the peninsula population had radically changed after this events.

Keywords: *Crimea, Crimean Tatars, Crimean Tatars emigration, imperial colonization of the Crimea.*

